Türkiyat Araştırmaları Dergisi
Sayı:4, KONYA 1997, s. 181-190

BİR EFSANE, İKİ TİP, BİR MOTİF: ŞEYH BİLECEN VE MEMİK DEDE EFSANELERİ*

Prof. Dr. Saim Sakaoğlu**

Efsane dünyası benzer motiflere yer veren örneklerle doludur. Bir motif bazen aynı bölgede birden fazla tipe/karaktere bağlanarak anlatılabilir. Benzer özelliklere sahip olan bu insanlar, yapıları da benzer olan efsanelerin kahramanları olarak karşımıza çıkarlar. Bunlar ayrıca Anadolu'da da benzerlerini sıkça dinlediğiz efsanelerin kahramanlarıdır. Gaziantep ilimizde de, iki ada, Şeyh Bilicen ve Memik Dede'ye bağlı olarak anlatılan efsaneler de böyledir. Bu "Şeyh" ve "Dede" lerin benzerleri de hatırlatıcı motiflerle süslenmiş efsanelerin kahramanları olarak görülürler.

Bu efsane kahramanlarının ortak özellikleri efendilerine (sahiplerine, ağalarına, vb.) olan bağlılıklarıdır. Her birinin bir efendisi vardır ve onların hizmetinde çalışmaktadırlar. Ancak onların aslında birer "veli" olduğu kimseler tarafında bilinmemektedir. Bu kişileri ülkemizin doğusundan batısına doğru, tanındıkları bölgelere göre şöyle gösterebiliriz.

Kars : Çok Doğruluğundan Ermiş Keloğlan[1]

* 24-25 Mayıs 1996 tarihlerinde Gaziantep'te toplanan "Türk Tarihinde ve Kültüründe Antep (Gazi)" tolantısında, birinci gün bilgileri olarak sunulmuştur.

** S.Ü. Fen-Edebiyat Fak. Öğretim Üyesi

Ağrı	: Şeyh Bekir [2]
Kağızman	: Hacı Kağızman[3]
Erzurum	: Ahmet Baba [4]
Tunceli	: Munzur (Baba/Dede) [5]
Orta Anadolu	: Hacı İbrahim Devletlü [6]
Orta Anadolu	: Yuanis [7]
Koçarlı	: Bilâl Dede [8]
(Sungurlu?)	: Ali Baz [9]

Bunlara, Gaziantep'deki Şeyh Bilecen [10] ile Memik Dede'yi [11] de eklersek sayı bir hayli kabaracaktır. Şuna inanıyorum ki bu bildirinin dinleyicileri arasında bizlere yeni adları ekleyecek olanlar da çıkaracaktır. [12]

Bu efsanelerde temel yapı aynıdır. Sadık bir hizmetkâr rolünde görülen "veli" miz, hacca gitmiş olan efendisine, yörenin yemek veya tatlılardan birini veya onun sevdiği bir yiyeceği, sıcağı sıcağına, dumanı

---

[1] M. Fahrettin Kırzıoğlu, "Pek Doğruluğundan Ermiş Hizmetkâr: Kars'ta Keloğlan Menkıbesi", **Türk Folklor Araştırmaları**, 8 (170), Eylül 1963, 3164-3165.

[2] Saim Sakaoğlu (Doç Dr.), **Anadolu-Türk Efsanelerinde Taş Kesilme Motifi ve Bu Efsanelerin Tip Kataloğu**, Ankara 1980, 26.

[3] Nurettin Temel, **Kağızmanlı Halk Şairleri ve Âşıklar** (Dış kapakta... "Âşıkları), İstanbul 1988, 9-10.

[4] Zeki Başar (Doç. Dr.), **İçtimai Âdetlerimiz-İnançlarımız ve Erzurum İlindeki Ziyaret Yerlerimiz**, Ankara 1972, 121-122.

[5] Saim Sakaoğlu, **101 Anadolu Efsanesi**, İstanbul 1976. 126-128 (2/b. Ankara 1989, 56-57); Naşit Uluğ, **Tunceli Medeniyete Açılıyor** İstanbul 1939, 80-81 ve pek çok kaynak.

[6] Jean Nicolaides-E. Hanry Carnoy, **Traditions Popularies de L'Asie Mineure** [Anadolu'nun Halk Efsaneleri], Paris 1839'dan "Anadolu Efsaneleri İçin Eski Bir Kaynak" (Ter. Ali Özçelebi-Saim Sakaoğlu), **Türk Folkloru Araştırmaları Yılığı 1976**, Ankara 1977, 456-458; F. W. Hasluck, **Christianity and Islam Under the Sultans I**, Oxford 1929, 293.

[7] F. W. Hasluck, **Christianity and Islam Under the Sultans II**, Oxford 1929, 440-441; Afif Evren, "Mekke'ye Giden Yuanis", **Türk Folklor Araştırmaları**, 4 (73), Ağustos 1955, 1165-1566.

[8] **Efsanelerimiz/İnönü Üniversitesi Efsane Derleme Yarışması**, 2. B., (Haz. Cahit Kavcar (Prof. Dr.)-Mehmet Yardımcı (Öğr. Gör.), Malatya, 32.

[9] **Efsanelerimiz**, 47-48.

[10] Cemil Calit Güzelbey, **Gaziantep Evliyaları**, Gaziantep 1964; Sakaoğlu **101 Anadolu Efsanesi**, 1976, 129-130 ve 1989, 58.

[11] Güzelbey, **Gaziantep Evliyaları**, 47; Çiğdem Turgay-Atillâ Turgay (Dr.) "Anadolu-Türk Efsaneleri Üzerinde Psiko-Sosyal Bir Çalışma",**VIII. Milli Psikiyatri ve Nörolojik Bilimler Kongresi Bilimsel Çalışmaları/Marmaris 1972**, İzmir 1973, 458-459.

[12] Kırzıoğlu, bir numaralı nottaki yazısında Hacı Bektaşi Veli ile Diyarbekir yakınındaki Til Alo hüyüğünün eteğinde medfûn bulunan Hizmetkâr Alo için de aynı efsaneyi anlatmaktadır. Hacı Bayram-ı Veli için de anlatıldığı unutulmamalıdır.

üzerinde tüterken ulaştırır ve kabını da orada bırakıp döner. Olay, tayy-i mekân olayıdır. Efendi, hacdan dönüşte, kendisini karşılamaya gelenlere, hizmetkârı işaret ederek, asıl hacının onun olduğunu söyler. Çoğunlukla, sırrı ortaya çıkan veli oradan uzaklaşmak isterken bir yerlere düşer ve ruhunu teslim eder. Hatta bazı anlatmalarda maddî deliller de ortaya atılır.

Bu veliler arasında, adından da anlaşılacağı üzere, dönmeler de vardır. Ayrıca benzerlerini Polonya'da yaşayan Türkler arasında da bulabilmekteyiz. [13]

Efsanelerimizin bazılarını kısaca tanıtmak istiyoruz; böylece hem yapısı ortaya konulacak, hem de aralarındaki tabiî farklar ortaya çıkacaktır.

1. Karslı Keloğlan: 1877 ve daha önceki Erzurum vilayeti salnamelerinin Kars sancağıyla ilgili bölümlerinde veliler arasında adı anılır. (Gül Ağa diye geçer). Okçuoğlu ve Meydancık köyleri arasında türbesi vardır. Pişirilen yiyecek helvadır. Keloğlan ağasının gelişinden haberdar değildir. Ağa, helva sahanını da getirip asıl hacının o olduğunu söyler. Ona koşarlarsa da Keloğlan bir tepeye doğru kaçar ve bir müddet sonra düşüp ölür.

2. Hacı Kağızman: Ağa, eşini ve çocuklarını emanet ederek gider. Yiyecek yine helvadır ve yapılmasını Kağızman ister. Kağızman da karşılayıcılar arasındadır. Ağasının sözleri üzerine orada vefat eder. Türbesi bugün de ziyaret edilmektedir.

3. Ahmet Baba: Namaz vakitleri dere tarafına gittiği için kendisine "bî-namaz" denilmektedir. Ancak ağasının dönüşünden sonra, vakit namazlarını kutsal topraklarda kıldığı anlaşılmış. Yiyecek yine helvadır. Ağayı karşılayanlar arasında o yoktur; ancak durum anlatıldığı anda o bulunduğu yerde vefat eder. Bugün kümbeti altında yatmaktadır.

4. Manzur Baba: Hane halkı emanet edilir. Yiyecek yine helvadır. Hac dönüşü Munzur işaret edilir. O ise, elinde süt bakracıyla kaçıp gider. Yuvarladığı yerden kalktığını gören olmaz; ancak o yamaçlardan fışkıran köpüklü suların, onun sütü olduğuna inanılır.

---

[13] "Polonya Türklerinin Ad Koyma, Nikâh, Defin Merasimleri ve Kontuş Efsanesi, Emel (İstanbul), 9 (52), Mayıs-Haziran 1967, 36'dan "Evliya Kontuş", Saim Sakaoğlu (Prof. Dr.), **Efsane Araştırmaları**, Konya 1992, 130.

5. Hacı İbrahim Devletlü: Yemeği pişiren Devletü'nün (çobanın) hanımıdır ve yemekleri ağasının da yiyemediğine üzülür. Ölümü, diğerine göre farklı: Ağasının bir hareketine gücenerek ayrılır ve gittiği yerlerin birinde ölür. Türbesi, Kozan dağı civarında Havatan köyündedir.

6. Yuanis: W. Hasluck'un kaydettiğine göre 15. yüzyılda, Türklerin Büyük Petro ile yaptığı savaşta esir olmuş ve Ürgüp'te bir beyin yanında sığırtmaç olarak çalışmıştır. 27 Mayıs 1738'de ölen Aziz John'un türbesinden ışıklar yayılırmış. Ağası götürdüğü yemek pilavdır. Zeki Dolbay'dan naklen A. Evren'e göre ise Rus savaşına giden Yahya Ağa Yuanis'i getirir ve hizmetinde çalıştırır. Ağasına hacca gidince, kendi karısının pişirdiği ve ağasının çok sevdiği mantıyı götürür. Ölünce Hıristiyanlar onu azizler arasına koyarlar ve adına bir de kilise yaparlar. Ürgüp'teki bu kilise, daha sonra camie çevrilmiştir.

7. Bilal Dede: Köle olarak anılır ve ağasının hanımı un helvası pişirir. Dönünce ağası ondan dileğini sorar. Bilal de, oraya türbesinin yapılmasını ister.

8. Ali Baz: Hacı İbrahim Dede'nin hanımı helva pişirir ve eşinin bu tatlıyı çok sevdiğini söyler. Hac dönüşü Ağası, Ali Baz'ı işaret edince o da oradan uzaklaşır. Abasını bırakıp gözden kaybolduğu yeri taşla çevirirler. Oraya "Çoban Türbesi" denilmektedir.

9. Bu bildirinin konusu olan Şeyh Bilecen ve Memik Dede'yi kaynaklarda yer alan bilgilerle vermek istiyoruz.

ŞIH BİLECEN

Türbesi Oğuzeli ilçesine bağlı, Suriye sınırına 8-10 km mesafede, aynı adı taşıyan köydedir. Türbenin bitişiğinde bir mescit vardır. Mescidin kitabesi şöyledir:

Ammere haza el mescidel mübarek hamsi miye tisa tiseyin

Manası, mescit tamir edildi. 599.

Şıh Bilecen'in hikâyesini yine Oğuzeli'ne bağlı Büyük Karaca Ören köyünün unutulmaz adamı Deli Hösso'dan 1950'de dinlemiştim: Bu köyde

eskiden yaşayan Abbas adında zengince bir adam varmış. Bir gün Bilecen adında bir adam yanına reçber durur. Bilecen doğruluğu, çalışkanlığı, iyi kalpliliği sayesinde kısa zamanda ağanın inan ve sevgisini kazanır. Biraz sonra bu duygu bütün köy halkında uyanır.

Bilecen gündüzleri çeşitli çiftlik işleriyle, geceleri ise tanrıyla ibadetle vakit geçirir. Ağasından aldığı ekmek karşılığını muhtaç bulunanlara, köye misafir olan yoksul kimselere pay eder. Bu hali halk arasındaki sevgiyi bir kat daha artırır.

Bir gün geçtiği yeri harabeye çeviren korkunç bir kasırga kopar. Kasırganın köy topraklarına gireceği sırada Bilecen ellerini gök yüzüne açarak "Dön ya mübarek" diye haykırır. Kasırga ikiye bölünür, bir bölümü köyün sağından, diğeri solundan geçerek uzaklaşır. Bu hale şahit olan bir kadın Bilecen'in kerâmetini anlatmaya kalkıştığından çarpılır. Aşağıda Memik Dede bahsinde dokunulacağı üzere Hacı Bektaşi Veli Vilâyetnamesi'nde anlatılan azabın **hac için giden kâbedeki ağasına pişi götürme hikâyesi**, pişi yerine içli köfte götürmek suretiyle Şeyh Bilecen'in kerâmetleri cümlesinden olarak tekrar edilmiştir.

Şahveli bahsinde okunacağı üzere, mesesi (çift sürerken kullanılan, ucu demirli, uzunca deynek) yere saplanıp ortadan kayıp olma, mesesin yeşermesi olayı Şıh Bilecen hakkında da anlatılır. Halk cami ve türbenin önünde halen mevcut bulunan yaşlı tut ağacını Şıh Bilecen'in yeşermiş mesesinden meydana geldiğini söyler.

Şıh Bilecen'in bu kerâmetlerinden sonra ona şeyhlik izafe edilir. Üzerine ölünce türbe çatılır. Adı köye ve doğan çocuklara verilir. [14]

ŞEYH BİLECEN

Bugün Arslanlı olarak adlandırılan Şıhbilecen köyü, Gaziantep ilimizin Oğuzeli ilçesine bağlı Doğanpınar bucağının 41 köyünden biridir. Köye adını veren Şeyh Bilecen, Anadolu'da ortak bir motif olarak yaşayan sadık hizmetkâr tipinin bu yörede anlatılan kişisidir. Yurdumuzun diğer bölgelerinde Munzur, Kıyan gibi adlar ile anılan bu hizmetkârların sahip

[14] Güzelbey **Gaziantep Evliyaları**, 46-47.

oldukları ermişlik vasfı, daha sonra onları ağalarının, efendilerinin gözünde yücelterek, sırlarını ortaya konulmasından sonra ise kendileri ortadan kaybolacaktır.

Şeyh Bilecen, bölgedeki söyleyişle, sessiz bir azaptır. Bu azap çift sürdüğü hayvanların geceleri yattığı yerleri büyük bir dikkatle temizler, elindeki aletlerle oraları tesviye eder. Daha sonra da soyunup tesviye ettiği yerde yuvarlanmak suretiyle yerin düzgün olup olmadığını anlamaya çalışır. Böylece hayvanlar rahat edeceklerdir.

Bir yıl Bilecen'in ağası hac farizasını ifa etmek için yola çıkar. Aradan haftalar, aylar geçer. Evde konuşulan tek konu ağanın salimen dönmesidir.

Ağanın hanımı bir gün kocasının çok sevdiği bir yemek yapar. Bilecen de yanlarındadır. Lâtife olsun diye ablası ona der ki:

"Bilecen şimdi ağan da olsaydı da içli köftelerden yeseydi."

Bilecen de: "Bir mendile bir miktar koyun, ben ağama götüreyim" der.

Hanım, Bilecen'in bir arkadaşı ile birlikte içli köfteleri yemek istediğini sanıp mendilin içine bir miktar içli köfte koyar.

Bilecen'in mendili alması ile ağasının yanına varması bir olur, köftenin dumanları hâlâ tütmektedir. Ağası köfteleri afiyetle yer.

Aradan yine haftalar, aylar geçer; hacıların dönme zamanı gelir. Köy halkı ağayı karşılamak için yola çıkar. Karşılayıcılar arasında Şeyh Bilecen de vardır. Köylülerin eline sarılmaları üzerine ağa onlara Şeyh Bilecen'i göstererek: "Beni değil onu karşılayın, onun elini öpünüz," der. O anda Şeyh Bilecen gözden kayboluverir. Bir daha da kimse onu görmez.

Köylülerin dediklerine göre köyün hemen yakınındaki taş yığını onun mezarıdır. Bazıları ise onun ağası ile olan karşılaşması anında düşüp öldüğünü söyler. [15]

[15] Sakaoğlu, **101 Anadolu Efsanesi**, 1976, 129-130 ve 1989, 58.

MEMİK DEDE

Memik Dede Gaziantep'in 20 kilometre kuzeyinde bulunan Göksüncük köyünün 100 metre batısında büyük iki sakız ağacının arasındaki bir kubbe altında yatmaktadır. Memik Dede Göksüncük köyünde Dedeler adlı Pazarcık'tan buraya göçen bir ailenin yanında uzun süre azap olarak kalır, çift sürer, ekin derer, hayvan güder, dağdan odun kesip taşır, amma çok iyi huylu bir adamdır. Yalan söylemez. Ağzından kötü söz çıkmaz. Namusa yan bakmaz. Harama el uzatmaz. Bektaşilerin kompirme bir ahlâk yasası olarak ifade ettikleri eline, beline, diline sağlam bir kişidir. Ağasından aldığı yıllığı helâl ettirmek için hiylesiz çalışır. Onun asıl özelliği gönlünü tanrıya bağlamış bir kimse olmasıdır. Memik iyi huylarıyla maddi varlıktan soyunur. Ruh olgunluğu ona manevî âlemin kapılarını açar. Kalp gözü başka dünyaları görmeye başlar. O kadar ki, hayvanları, bitkilerle onların dillerinden anlıyan bir arkadaş ve sırdaş olur. Böylece yanlarını sevgi saygı ile çarpan gönüllerin halkası çevirir.

Memik'in ağası hacda iken evinde içli köfte yapılır. Bu sırada abası:

"Ah oğlum Memik, ağan olsaydı da şundan yeseydi," der. Memik:

"Aba, isterseniz biraz verin, götüreyim," cevabını verir.

Kadın her halde bir arkadaşına götürecek diye düşünür, bir tabak doldurup verir. Aradan zaman geçer. Ağası Hicaz'dan döner. Âdet üzere köylüler tarafından törenle karşılanır. Bu sırada ağa:

"Beni değil, Memik'i karşılayın," der. Heybesinden bir tabak çıkararak hazır bulunanlara Hicaz'da iken kendine içli köfte getirdiğini hikâye edip gösterir. (1) Çiftten dönmekte olan Memik kerâmetinin ortaya çıktığını anlayarak kaybolur. Yere sapladı mesek ve sapan ağaçları yeşererek türbe yanındaki sakız ağaçları meydana gelir. (2)

Memik ölümünden bir süre önce "Şimdiye kadar ben size hizmet ettim, bundan sonra da siz bana hizmet edeceksiniz" der. Ölünce türbesindeki huddamlık yani türbe bakıcılığı babadan evlada kalmak suretiyle azaplık ettiği aile tarafından yapılır. Bu soydan gelenler bir fermanla her türlü vergiden muaf tutulur. Sonra istemezler tarafından ferman çalınır.

Memik Dede'nin türbesi hep Pazarcıklı Fesli Misto'lar adında bir aile tarafından onarılır. Ve her sene bir kurban kestirilir. Bu görevler yapılmaz ise ailenin işi ters gider, Kurban türbeyi ziyaret ederek kesilir, yemek yapılarak fakir fukaraya dağıtılır.

Eskiden Pazarcık bölgesinden ziyarete gelenler sandukanın yanına dizin dizin yürümek suretiyle gelir ve aynı şekilde uzaklaşırlarmış.[16]

MEMİK DEDE

Gaziantep'in köylerinden birinde Memik Dede adında bir ihtiyar, köy ağasının yanına, ırgat olarak girer. Memik Dede düzenli çalışması ve ağasına gösterdiği saygı ve hürmet nedeni ile tanınır ve sevilir. Köylü için, hacca gitmenin çok zorunlu ve önemli olarak tanıtıldığı bu efsanede köy ağası da hacca gider. Ağanın yakınları, geri dönmesinin gecikmesi nedeni ile çok aşırı bir endişeye kapılırlar, ağayı özler ve gelmesini isterler. "Acaba yollarını şakiler mi kesti?" diye merak ederler. Ağanın ailesi, bir gün içli köfte yerlerken: "Keşke ağa da olsaydı, içli köfteyi de ne kadar da severdi..." dediklerinde Memik Dede bir tabak içli köfte alır ve ağaya götürüp vereceğini söyler. Çok kısa bir süre sonra elinde boş tabakla geri döner. Köftelerin ağaya ulaştığına hiç birisi inanmaz. Bir gün ağa köyüne geri gelir. Kendisine Memik Dede'nin içli köfte getirip birdenbire ortadan kaybolduğunu söyler. Ağanın ailesi ve köylü buna çok şaşırır. Memik Dede'ye karşı çok içten bir saygı duyarlar. Ağayla birlikte, Memik Dede'nin elini öpmek üzere tarlaya gittiklerinde Memik Dede'nin elindeki değnek ile yere vurup ortadan kaybolduğunu görürler. Memik Dede bir daha görünmez. Kaybolduğu yere bir türbe yapılır. Bu bölgede Memik adı bu nedenle çok yaygındır. Efsane bunları anlattıktan sonra şu sözlerle biter: "Hayatı boyunca o başka insanları hizmet etmiştir, ölümünden sonra da ona hizmet edilecektir."[17]

Bir bölümü özet olarak, bir ölümünü ise derlendiği şekliyle verdiğimiz bu efsanelerin kısa bir değerlendirmesini yapmak istiyorum. Burada üzerinde durulması gereken konuların başlıcaları şunlardır:

a) Pişirilen yiyecek

[16] Güzelbey, **Gaziantep Evliyaları**., 47-49.
[17] Turgay-Turgay, "Anadolu Türk Efsaneleri Üzerinde Psiko-Sosyal Bir Çalışma", 458-459.

b) Pişiren kişi

c) Hac dönüşü hizmetkârın durumu

Bu maddeleri kısaca özetlemek gerekirse şunları söyleyebiliriz.

a) Pişirilen yiyecek genellikle **helva**'dır. Bazen **yemek** (H. İ. Devletlü) genel adıyla da veriler. Farklı olanlar ise **pilav** (St. John), **mantı** (Yuanis) ve **bişi** (Hacı Bektaşi Veli'nin azabı)'dır. Gazi Antep'le ilgili olarak verdiğimiz dört örneğin üç tanesinde **içli köfte** geçer; bir tanesinde de **pişi** (Bilecen/Güzelbey) yer almaktadır.

Burada dikkatimizi çeken husus, geleneksel tatlımız olan **helva**'nın ülke genelinde ön plânda çıkmasıdır. Farklı yiyecekler olan **bişi** ve **mantıda** da aynı durumu görmekteyiz. Polonya Türkleri arasında derlenen efsane ise yiyecek götürme motifi yoktur; evliya Kontuş, efendisinin parasız kaldığını anlar ve geri getirir.

b) Yiyeceği pişiren kişi genellikle hacının/efendinin eşidir; yani hezmetkârın "abla"sıdır. Az da olsa, yiyecek pişirme işi hizmetkârın evli olduğundan söz edilmeyen anlatmalarda böyle bir konunun olması da elbette düşünülmez.

c) Efendisi hacdan dönen hizmetkâr, bazı anlatmalarda karşılayıcılar arasındadır; hatta ona bir şeyler ikram etmek istemektedir. Bazı anlatmalarda ise onu, başka bir mekânda çalışırken görmekteyiz. (Keloğlan, Ahmet Baba). Memik Dede çiftten dönmekten iken işaret edilir. (Güzelbey).

Bir efsane Anadolu'muzun farklı yörelerinde benzer şekillerinde anlatılmakta, fakat farklı kişilere bağlanmaktadır. Bu son derece tabiî bir olaydır. Pek çok efsanemizde de aynı özelliği görebiliriz. Gelin alayları; susuz kalan çobanlar; anne, baba ve kutsal yiyeceklere saygısız olanlarla ilgili efsaneler hep benzer bir yapıya sahiptir. Biz, çeşitli çalışmalarımızda, bu tür benzerliklere eğilerek yayılma ile ilgili görüşlerimizi vurgulamaya çalışmıştık. Bu bildirimizde de, benzer bir yolu tutarak, hem de aynı coğrafyada yaşayan iki velinin benzer özelliklere bağlı kerâmetlerini gündeme getirmeye çalıştık. İnanıyoruz ki, yapılacak yeni araştırmalar sonucunda Gazi Antep'te, daha başka velilerle ilgili benzer motiflere rastlamak mümkün olacaktır.